

ФЕНОМЕН ДВІЙНИЦТВА У ПОЕМАХ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується мотив двійництва та типологізуються різні варіанти образу двійника у поемах Т. Шевченка. Також аналізується інтерпретація поетом теми дуалізму української душі, що представлена як іманентна модель роздвоєності соціуму у внутрішній структурі особистості. Особлива увага приділяється явищу трансгресії – подоланню героями психологічної межі, що здійснюється вольовим зусиллям особистості.

Ключові слова: *двійництво, двійник, трансгресія, карнавал, криза ідентифікації.*

В статье рассматривается мотив двойничества и типологизируются разные варианты образа двойника в поэмах Т. Шевченко. Также анализируется интерпретация поэтом темы дуализма украинской души, которая представлена как имманентная модель раздвоенности социума во внутренней структуре личности. Особое внимание уделяется явлению трансгрессии – преодолению героями психологического предела, что совершается волевыми усилиями личности.

Ключевые слова: *двойничество, двойник, трансгрессия, карнавал, кризис идентификации.*

The article examines the motif of duality and considers different variations of double in the poems of T. Shevchenko. Also is analyzed poet's interpretation the theme of dualism of the Ukrainian soul, which represented as immanent model of duality of society in internal structure of personality. Special attention is paid to the phenomenon of transgression – the characters to overcome psychological borders, which realize by effort of will of the individual.

Key words: *duality, double, transgression, a carnival, a crisis of identification.*

Двійництво – поняття багатоаспектне, що може розглядатися на міфологічному, філософському, психологічному та ін. рівнях. Універсальна архаїчна модель світу заснована на бінарному його поділі, відтак, двійництво у широкому розумінні є онтологічною рисою будь-якої культури. Двійництво як літературне явище виникло у добу Романтизму, завдяки засвоєнню фольклорного матеріалу, хоча образ демона-двійника (Doppelgänger) відомий ще з німецького

роману жахів (Shauerroman) та британського готичного роману (British Gothic Novel).

У творчості Т. Шевченка структурні особливості бінарного образу розглядала Н. Грицюта, однак її дослідження засноване лише на матеріалі прози (здебільшого – повісті "Близнецы"), та залишає поза увагою основний "архетип" бінарності – двійництво, причини його виникнення та особливості функціонування у текстах поета.

Мотив двійництва виявився у поетичному доробку Т. Шевченка у багатьох творах тією чи іншою мірою, найбільш очевидний він у поемах "Слепая", "Відьма", "Марина", "Варнак", "Москалева криниця" (1857). Особливої уваги заслуговує образ близнят із поеми "Великий льох", як приклад реалізації принципу бінарності на рівні системи персонажів. Поштовхом до роздвоєння свідомості персонажів у означених поемах стає ситуація порогу, кризи. Перехід певної межі у свідомості героїв відбувається у сфері досвіду "абсолютної негативності" і аплікується на основі феномену божевілля, як "виходу суб'єкта за межі звичної психічної "норми" [4, 720]: після втрати дітей божеволіють героїні поем "Сова" та "Відьма", втрачають розум знеславлені панами дівчата у поемах "Слепая" і "Марина". М. Бахтін пов'язує "хронотоп життєвого зламу", як вирішального моменту в бутті особистості, із "хронотопом містерійного і карнавального часу" [1, 397], а Ж. Батай вживає поняття "свято" [4, 721] на позначення кардинального порушення звичного, загальноприйнятого закону в суспільстві.

У текстах Т. Шевченка зі схожою семантикою вживаються поняття "весёлый пир" [15, 227] ("Слепая") або "весілля" [16, 106] ("Марина"), коли головні героїні, здійснивши свою страшну помсту, ексцентрично співають і танцюють, наприклад:

*Марина гола-наголо
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю! – і страх –
З ножем окровленим в руках
І приспівувала [16, 106].*

Такі ситуації, на нашу думку, вжиті Т. Шевченком у тексті для нагнітання напруги в сюжеті, здійснення психологічного тиску читача (т. зв. "terrorizing the reader"), а також, щоб виразніше означити

демаркаційну лінію порогу, переходу персонажем межі. Ці моменти у творах найчастіше насичені жажливими подробицями помсти, як то – у поемі "Варнак": "Мов пороссяча кров лилась. / Я різав все, що паном звалось", коли реципієнт змушений перейнятися "ейфорією гайдамаччини, крові, помсти" [12, 71].

Ю. Лотман, використовуючи ідею "дзеркала" із психоаналітичної теорії Ж. Лакана, зазначає, що "двійник – віддзеркалене відображення персонажа" [7, 12], у якому за законами енантіоморфізму поєднані змінені риси реального прототипу. У текстах Т. Шевченка такий дзеркальний "зсув" доведено до протиставлення, до утворення двійника-антагоніста: молоді й лагідні героїні поем "Слепая", "Марина" після пережитих кривд і страждань перетворюються на демонес-помсти:

*И, будто мщение живое,
Она с распущенной косой,
С ножом в руках, крича, летела* [15, 233].

Причини роздвоєності героїв у текстах Т. Шевченка, що під впливом глибоких потрясінь переростає у "демонічне двійництво" [10, 271], полягають у дисгармонійності й жорстокості оточуючої дійсності. Свідомість людини, не витримавши зовнішнього зла, пануючої несправедливості, породжує свого двійника, протилежність. Двійник уособлює негативні, темні думки і дії героя, водночас він спричиняє страждання, оскільки є носієм руйнівного начала, що знищує саму людину. Головні герої поем "Слепая", "Варнак", "Марина" здійснюють індивідуальний бунт, відповідаючи злом на зло, та протиставляють себе світу. Їхній конфлікт, суперечність зі світом будується не просто на особистій образі, а на тотальній несправедливості, що лежить в основі буття суспільного середовища, в якому вони існують.

Проте такий герой неодмінно опиняється у стані сильного психологічного шоку від власних дій. Шотландський дослідник, автор роботи "Двійник у літературі дев'ятнадцятого століття", Дж. Гердман звертає увагу на те, що з'ява докорів сумління та самозвинувачень у свідомості героїв англійських (Е. По, О. Уайльд) та російських (Ф. Достоєвський, А. Чехов) письменників свідчить про виникнення у ній двійника-антагоніста. Не можемо оминати увагою той факт, що

головні герої поем Т. Шевченка "Варнак" та "Москалева криниця" (1857) теж сповнені гірким каяттям за вчинені злочини і здійснюють своєрідну сповідь-покуту перед автором-розповідачем. Самозвинувачення героя – це спроба опору власному демонувдвійнику, намагання подолати його. Нездатність людини розібратися зі своїм внутрішнім світом зумовлює "кризу ідентифікації" (Дж. Вард) – "неможливість цілісного сприйняття суб'єктом себе як самототожної особистості" [6, 531]. Г. Форхолт у статті "Self as Other: The Doppelgänger" ("Самість як іншість: Doppelgänger") слушно зауважує, що саме порушення "ідентичності в умовах кризи" спонукає до дій "темну половину героя" [19].

Відтак, психологічна криза у свідомості героя в поемі "Варнак" зумовлює різні вияви дисоційованих частин особистості, коли він, то визнає, що "різав так. І сам не знаю, / Чого хотілося мені", а то, у нападі розкаяння під тягарем моральної провини відчуває як „тяжко стало... / Думав сам себе зарізати" [16, 75]. Важливо підкреслити взаємозалежність існування доброго і злого вдвійників у свідомості людини. "Alter ego" або "людина всередині людини" [14, 302] ніколи не існує окремо від свого оригіналу, а його мета – повне заперечення (знищення) свого прототипу. Внутрішня роздвоєність, боротьба добра і зла, спонукає персонаж до постійних саморефлексій, відстороненого аналізу власних дій:

*Чи сатана лихо коїв?
Чи я занедужав?
Чи то мене злая доля
Довела до того.
Таки й досі ще не знаю [16, 237].*

На цьому етапі паралельного існування в одній особистості вдвійників-антагоністів "стадія дзеркала є драмою" [5, 27].

Зауважимо, що Т. Шевченко особливу увагу зосереджує на тому моменті у житті своїх героїв, коли, за висловом Ж.-П. Сартра, "бути – означає вибирати себе" [11, 452]. Цей вибір у свідомості людини, що веде або до її спасіння, або – до загибелі, є трансгресією (від лат. "transgressio" – перехід), тобто подоланням людиною певної психологічної межі, обмеження. Найчастіше трансгресія здійснюється вольовим зусиллям особистості за допомогою

магічних дій та обрядів, наприклад, у поемі "Відьма", де героїні "щось таке... поробила / Стара Маріула", що вона "схаменулась", отямилась від божевільних нападів і стала "Богу молитись" [16, 276]. Схожі зміни відбулись із героєм поеми "Барнак", однак вирішальним фактором стала Божа допомога, одкровення, що привело його до покаяння:

*Диво дивне сталось
Надо мною недолюдом...
О Боже мій милий!
Який дивний Ти! Я плавав,
так мені любо стало:
...Мов переродився [16, 75–76].*

Саме "переродження", спасіння, цілковите оновлення стає результатом подолання свідомістю людини порогу двоїстості і свідчить, на думку К. Ясперса, "про докорінну зміну особистості" [17, 247].

Однак ця межа переходу до переродження може бути і не подолана, людина зрікається сама себе ("втрата самості" [10, 271]), як це відбулося, наприклад, із героєм "Москалевої криниці" (1857), коли він капітулював перед демоном-двійником своєї особистості, пояснюючи свій вчинок впливом злого начала у світі – диявола: "Доводить до чого / Сатана той душу нашу" [16, 241]. Однак навіть вибір героєм темної сторони своєї суті не є остаточним, і його роздвоєність породжує подальші душевні муки, незрозуміння себе самого: "А я досі караюся / І каратись буду / Й на тім світі" [16, 240–241].

У поемах Т. Шевченка існує й інша можливість подолання психологічної роздвоєності, коли героїні обирають смерть, як архаїчний варіант трансгресивного переходу, що виступає як "відновлення цілісності "я", що розпалося... шляхом вільної відмови від світу (самогубство)" [10, 271]. Проте у літературознавстві існує й інша інтерпретація мотиву смерті й самогубства із позицій феномену двійництва, як перемоги злого двійника у структурі особистості людини. Роздвоєність свідомості героя, з'ява його двійника-антагоніста тлумачиться як загроза індивідууму, перспектива анулювання власне "я", передвісник смерті (доклад. див. – Faurholt G. Self as Other...)

Як вже зазначалося, особливий інтерес викликає образ близнят із поеми "Великий льох", появу яких Т. Шевченко описує як страшну містерію:

*"Два дива твориться.
Сю ніч будуть в Україні
Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати" [15, 322].*

Символічний зміст цього образу зумовлений, на нашу думку, внутрішніми протиріччями української нації. Витоки роздвоєності, "дуалізму" (О. Забужко) української душі – у культурно-історичному бутті народу, коли "роздвоєння країни і двійництво особистості стають одним цілим у мотиві зречення" [9, 18] власної ідентичності. Іманентна модель роздвоєності українського соціуму на патріота і зрадника, втілена у поемі в образі близнят, надалі буде розвинена Т. Шевченком у повісті "Близнець".

Отже, у ліро-епічній спадщині Т. Шевченка мотив двійництва реалізується через роздвоєння свідомості героїв ("Слепая", "Відьма", "Марина", "Барнак", "Москалева криниця" (1857) та через створення образів персонажів-двійників ("близнята" – "Великий льох"). Двійництво у текстах поета виявляється на таких рівнях:

- психологічному – як дисоціативні порушення свідомості героїнь;
- національному – роздвоєність нації, явлена через умовну бінарну опозицію "патріот–зрадник";
- етологічному – як боротьба у душі людини між добрим і злим началами.

Відповідно можемо виокремити три типи образів двійників у текстах Т. Шевченка: двійник-божевільний ("Слепая", "Відьма"), двійник-зрадник ("Великий льох"), двійник-диявол ("темний" двійник, двійник-демон, Doppelgänger – "Барнак", "Москалева криниця" (1857). Із ідеєю двійництва у творчості Т. Шевченка тісно пов'язане явище трансгресії, що виразнюється на основі феноменів божевілля, смерті, переродження та означає відновлення цілісності свідомості героя.

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – 504 с.
2. Грудкина Т. В. Феномен двойничества в русской литературе XIX века: В. Ф. Одоевский, А. П. Чехов : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Иванов. гос. ун-т . – Шуя, 2004. – 18 с.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1993. – С. 82.
4. *История философии*: Энциклопедия / ред. А. А. Грицанов. – Мн., 2002.
5. Лакан Ж. Стадия зеркала и другие тексты. – М., 1994. – 169 с.
6. *Літературознавча енциклопедія: У двох томах* / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 1. – К., 2007.
7. Лотман Ю. М. Текст в тексте // Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 567. Труды по знаковым системам. Т. XIV. – Тарту, 1981. – С. 3–19.
8. Махлин В. А. К проблеме двойника [прозаика и поэма] // Философия М. М. Бахтина и этика современного мира. – Саранск, 1992. – С. 88–100.
9. Панченко А. М. Русская культура в канун петровских реформ. – Л., 1984. – 210 с.
10. Поэтика: слов. актуал. терминов и понятий / гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко. – М., 2008.
11. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии. – М., 2002. – 640 с.
12. Сидоренко О. Повесть "Близнецы" в контексті духовних пошуків поета // Слово і час. – 1991. – № 12. – С. 68–78.
13. Синева Е. Н. К вопросу о термине двойничество // Материалы 13-й международной конференции молодых ученых 26–30 декабря 2002 г. – СПб., 2002. – С. 271.
14. Фрззер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. А. П. Хомик. – М., 1998. – 458 с.
15. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. Поезія. – К., 2001. – 784 с.
16. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 2. Поезія. – К., 2001. – 784 с.
17. Ясперс К. Общая психопатология / пер. с нем. Л. О. Акопяна. – М., 1997. – 1056 с.
18. [Herdman J. The Double in Nineteenth-century Fiction. Edinburgh Studies in Culture & Society. 1990. – 174 pp.](http://www.doubledialogues.com/index.htm)
- 19.